

ZNACZENIE INSTRUMENTÓW WPR W WEWNĄTRZREGIONALNYM RÓŻNICOWANIU SIĘ FUNKCJI OBSZARÓW WIEJSKICH NA PRZYKŁADZIE WOJEWÓDZTWA DOLNOŚLĄSKIEGO

Barbara Kutkowska, Władysław Hasiński

Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, Uniwersytet Wrocławski

Streszczenie. Po roku 2004 rolnictwo i obszary wiejskie województwa dolnośląskiego zostały objęte instrumentami wsparcia w ramach WPR. Podstawowe znaczenie miały płatności bezpośrednie, w dalszej kolejności działania PROW-u 2007-2013 i PROW-u 2004-2006 oraz SPO „Rolnictwo 2004-2006”. Wykorzystując metodę analizy porównawczej oceniono poziom wykorzystania środków finansowych w powiatach i subregionach. Największe wsparcie w województwie dolnośląskim uzyskał subregion intensywnego rolnictwa, a zwłaszcza mieszkańcy obszarów wiejskich powiatu wrocławskiego. Absorbacja środków wsparcia związanych z poszczególnymi działaniami programów unijnych utrwala funkcje wiodące poszczególnych subregionów regionu dolnośląskiego wynikające z uwarunkowań przyrodniczych, ekonomicznych i lokalizacyjnych. Niepokojącym zjawiskiem jest znaczne zróżnicowanie poziomu wsparcia finansowego w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych i na jedno gospodarstwo. W subregionach i powiatach, gdzie poziom wsparcia jest bardzo niski, szczególnie istotne jest łączenie instrumentów wspólnej polityki rolnej i polityki spójności.

Słowa kluczowe: instrumenty wsparcia WPR, województwo dolnośląskie, subregiony

WSTĘP

Konsekwencją integracji Polski ze strukturami UE było objęcie naszego kraju regulacjami Wspólnej Polityki Rolnej. Koncepcja UE wspierania rolnictwa i obszarów wiejskich opiera się na dwóch filarach. Pierwszy filar (I filar WPR) wspiera gospodarstwa

rolne poprzez system dopłat bezpośrednich oraz interwencję rynkową, natomiast filar drugi (II filar WPR) wspomaga rozwój obszarów wiejskich. Po uzyskaniu członkostwa w UE polskie rolnictwo zostało objęte systemem dopłat bezpośrednich. Stały się one powszechnym instrumentem wspierania dochodów w gospodarstwach rolnych po 2004 roku [Kutkowska 2009 b, Kozera 2011, Nurzyńska 2012]. Poprzez ten instrument skierowano do gospodarstw rolnych 58% kwoty wsparcia w ramach WRR w latach 2004-2010 [Kozera 2011]¹. Płatności bezpośrednie są uznane jako instrument wsparcia o nieskomplikowanych procedurach, stąd powszechność ich wykorzystania w Polsce. Objęto nim 88% gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 1 ha UR².

W latach 2004-2006 Komisja Europejska zatwierdziła dwa programy wspierające rozwój polskiego rolnictwa i obszarów wiejskich³. Po 2006 roku kontynuacją tych programów operacyjnych stał się Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007-2013 [Rozporządzenie Rady... 2005]. Program ten był drugim, po dopłatach bezpośrednich, znaczącym strumieniem wsparcia finansowego nie tylko gospodarstw rolnych, lecz także przedsięwzięć realizowanych na obszarach wiejskich poza gospodarstwami. W ramach działań PROW 2007-2013, do 2011 roku do sektora rolnego i na tereny wiejskie skierowano 27,5 mld zł, co stanowi 24% skumulowanej wartości programów pomocy finansowej (łącznie z dopłatami bezpośrednimi) uzyskanej w ramach WPR w latach 2002-2011 [Wigier 2013, s. 26].

Badania Zawalińskiej [2011] pozwalają ocenić strukturę i zróżnicowanie przestrzenne absorpcji funduszy w ramach WPR. Największym beneficjentem wsparcia z tytułu płatności bezpośrednich oraz PROW w latach 2004-2009 było województwo mazowieckie, do którego trafiło 14% ogółu tych środków; znaczący udział ma również województwo wielkopolskie (12,5%) i lubelskie (9,3%). Najniższe kwoty wspierające rolnictwo i tereny wiejskie w ramach powyższych programów zostały skierowane do województw lubuskiego (2,6%) i śląskiego (2,2%) [Kozera 2011, Zawalińska 2011, s. 20, tab. 2].

We wszystkich województwach przeważało wsparcie gospodarstw poprzez system dopłat bezpośrednich (z I filaru), lecz proporcje między filarami różniły się w poszczególnych województwach. Województwo dolnośląskie, po opolskim, należy do województw o największym procentowym udziale finansowania w ramach WPR przez dopłaty bezpośrednie; relatywnie mniejsze znaczenie, w porównaniu z innymi województwami, miały w tym finansowaniu instrumenty drugiego filaru [Zawalińska 2011].

¹ Według Kozery [2011, s. 121, tab. 2.], w latach 2004-2010 wsparcie sektora rolnego ze środków unijnych wynosiło 102 mld złotych, z czego 59 mld stanowiły płatności bezpośrednie. Powołując się na badania Poczty [2011], stwierdzono, że 70% ogólnej kwoty wsparcia trafiło do gospodarstw rolnych i było przeznaczone na cele produkcyjne i modernizacyjne, 20% miało ukierunkowanie socjalne, a 10% wykorzystano na cele środowiskowe.

² Według danych PSR 2010, liczba gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha UR wynosiła 1,559 mln [Raport z wyników... 2012], a według danych ARiMR w kampanii 2010 dopłaty bezpośrednie otrzymało 1,373 mln gospodarstw.

³ Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004-2006 [Program... 2005] i Sektorowy Program Operacyjny „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich”.

CEL I METODA

Celem opracowania jest ocena wsparcia rolnictwa i obszarów wiejskich województwa dolnośląskiego w ramach WPR z punktu widzenia funkcji wiodących, charakterystycznych dla poszczególnych subregionów Dolnego Śląska. W opracowaniu dokonano analizy wdrażania płatności bezpośrednich, instrumentów PROW, wybranych działań SPO „Rolnictwo” w latach 2004-2010 w poszczególnych powiatach i subregionach województwa dolnośląskiego. Źródłami materiałów były dokumenty Dolnośląskiego Oddziału Regionalnego ARiMR we Wrocławiu oraz dane Urzędu Statystycznego we Wrocławiu. Wykorzystano metodę analizy porównawczej uwzględniającej rozkład przestrzenny wdrażania poszczególnych instrumentów WPR w powiatach i subregionach województwa dolnośląskiego.

OBSZARY WIEJSKIE WOJEWÓDZTWA DOLNOŚLĄSKIEGO

Ponad 90% terytorium województwa dolnośląskiego zajmują obszary wiejskie. Są one bardzo zróżnicowane pod względem warunków przyrodniczo-ekonomicznych. W „Strategii rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich województwa dolnośląskiego” [Strategia.. 2001] województwo zostało podzielone na pięć regionów funkcjonalnych obszarów wiejskich, w niniejszym opracowaniu nazwanych subregionami.

- Subregion I – intensywnego rolnictwa, charakteryzujący się doskonałymi warunkami glebowo-klimatycznymi do produkcji rolniczej, skupiający 43%⁴ areалу użytków rolnych województwa [Bank..., dostęp: 05.2013],
- Subregion II – rolniczo-rekreacyjny, obejmujący tereny Parku Krajobrazowego „Dolina Baryczy”, w którego skład wchodzi 16% użytków rolnych regionu,
- Subregion III – przemysłowo-turystyczno-rekreacyjny – jest związany z obszarami Sudetów i Przedgórze Sudeckiego o niekorzystnych warunkach do produkcji rolniczej, dysponujący 14% użytków rolnych województwa.
- Subregion IV – rolniczo-przemysłowy, charakteryzujący się dość dobrymi warunkami przyrodniczo-ekonomicznymi rozwoju rolnictwa, obejmujący obszar oddziaływania przemysłu miedziowego; powierzchnia użytków rolnych stanowi tu 14% areálu wojewódzkiego.
- Subregion V – rolniczo-przemysłowo-rekreacyjny, obejmujący zachodnie, przygraniczne tereny Dolnego Śląska, charakteryzujące się średnio korzystnymi warunkami do produkcji rolnej; w subregionie jest zlokalizowanych 13% ogółu użytków rolnych w województwie.

WEWNĄTRZREGIONALNE ZRÓŻNICOWANIE WSPARCIA OBSZARÓW WIEJSKICH W RAMACH WPR W WOJEWÓDZTWIE DOLNOŚLĄSKIM

Strumień środków finansowych związanych z realizacją WPR trafił także do rolnictwa dolnośląskiego. Wsparcie uzyskane z budżetu UE z lat 2004-2009 z tytułu dopłat

⁴ Według danych Banku... [dostęp: 05.2013].

bepośrednich stanowiło 6,4% [Zawalińska 2011] wsparcia krajowego i było proporcjonalne do udziału arealu ziem rolniczych województwa w skali kraju⁵. Działania PROW stanowiły natomiast 4% kwoty krajowej [Wstępna analiza... 2009]. Do końca września 2010 roku za pośrednictwem Dolnośląskiego Oddziału Regionalnego ARiMR we Wrocławiu skierowano do sektora rolnego prawie 5 mld złotych. Około 70% tej kwoty stanowiły płatności bezpośrednie, 17% PROW 2007-2013, 8% PROW 2004-2006 i 5% SPO „Rolnictwo” [Informacje... 2010]. Tak więc podstawowy strumień finansowania gospodarstw odbywa się w formie stosunkowo łatwo dostępnej, nie wymagającej własnego wkładu i zawiłych procedur. Z płatności bezpośrednich w 2010 roku skorzystało 57 tys. gospodarstw dolnośląskich⁶, czyli 90% gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha i 95% liczby gospodarstw powyżej 1 ha prowadzących działalność rolniczą [Raport z wyników... 2012]. Prawie połowa wsparcia finansowego skierowanego w ramach WPR, w tym 54% płatności bezpośrednich dla województwa dolnośląskiego, trafiło do subregionu I – intensywnego rolnictwa wzmacniając dominującą funkcję rolniczą tego obszaru (tab. 1). Obowiązujący w Polsce system płatności bezpośrednich jest korzystny dla zlokalizowanych w tym subregionie gospodarstw ukierunkowanych na towarową produkcję roślinną [Krasowicz 2009].

Tabela 1. Wykorzystanie wsparcia w ramach WPR w latach 2004-2009 według subregionów województwa dolnośląskiego (województwo = 100%)

Wyszczególnienie	Subregiony				
	I intensywnego rolnictwa	II rolniczo-rekreacyjny	III przemysłowo-rekreacyjno-turystyczny	IV rolniczo-przemysłowy	V rolniczo-przemysłowo-rekreacyjny
Dopłaty bezpośrednie w latach 2004-2009	53.6	13.4	9.8	13.1	10.1
PROW 2004-2006	30.0	20.0	24.0	14.0	12.0
SPO „Rolnictwo 2004-2006”	53.4	16.8	9.0	12.6	8.2
PROW 2007-2013	41.6	15.9	17.5	15.6	9.4
Ogółem dofinansowanie w ramach WPR	49.0	15.0	12.5	13.5	10.0

Źródło: opracowanie własne na podstawie ARiMR-OT we Wrocławiu (30.09.2010).

Najmniejsze kwoty dopłat skierowano do gospodarstw z subregionu III – sudeckiego i subregionu V – obejmującego zachodnie przygraniczne tereny województwa. Subregion I został wsparty strumieniem płatności bezpośrednich w stopniu większym, niż wynika to z jego udziału w powierzchni użytków rolnych w województwie. Odbyło się to przede wszystkim kosztem wsparcia subregionu III – sudeckiego, gdzie działalność rolnicza jest funkcją ustępującą wobec istotnej roli zlokalizowanych tam terenów wiejskich w pełnieniu funkcji rekreacyjno-turystycznej.

⁵ Według PSR 2010 [Raport z wyników... 2012], procentowy udział użytków rolnych w województwie dolnośląskim stanowił 6,2% tej powierzchni w Polsce.

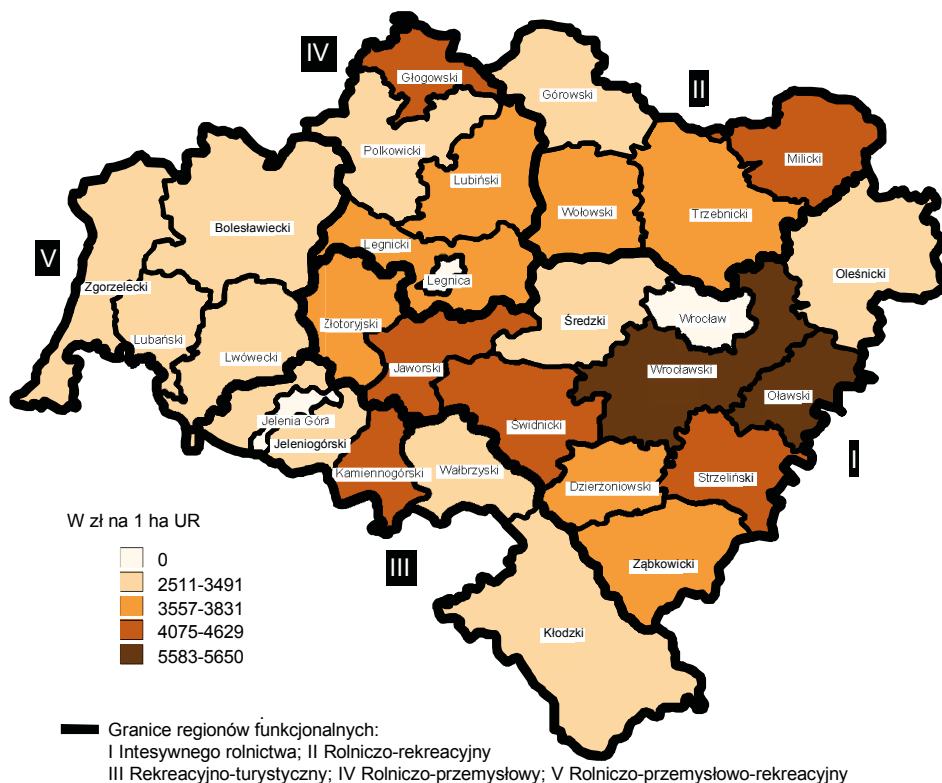
⁶ Według Systemu Informacji Zarządczej ARiMR, stan na 28.02.2013.

Analizując dofinansowanie gospodarstw i wsi dolnośląskiej w ramach PROW 2004-2006 dostrzega się także duże różnice między terenami wiejskimi zlokalizowanymi w poszczególnych subregionach. W subregionie I – intensywnego rolnictwa – wykorzystano 30% ogólnej kwoty PROW, w tym 50% wojewódzkiego wsparcia z programu rent strukturalnych oraz 45% wsparcia gospodarstw niskotowarowych. Kolejnym subregionem o największym procencie wykorzystania kwot z działań PROW 2004-2006 był subregion III – sudecki (24% kwoty wojewódzkiej). W subregionie II – rolniczo-rekreacyjnym – wykorzystano 20% wsparcia PROW ogółem, a największe znaczenie miało wsparcie terenów ONW, przede wszystkim ze względu na bardzo słabe warunki glebowe. Subregion V wykorzystał najmniej, bo tylko 12% ogólnej kwoty wsparcia w województwie dolnośląskim.

Największymi beneficjentami SPO „Rolnictwo” w latach 2004-2006 w województwie byli mieszkańcy subregionu I, do których trafiło 53% wsparcia wojewódzkiego. W programie tym w najmniejszym stopniu partycypowali mieszkańcy terenów wiejskich subregionu V. W większości wsparcie drogą działań o charakterze modernizacyjnym trafiło do subregionu I – intensywnego rolnictwa (tab. 1), a w subregionie III obejmującym tereny sudeckie, gospodarstwa agroturystyczne sięgnęły po środki na rozwój w ramach działania wspierającego alternatywne dla produkcji rolniczej źródła dochodów.

W nowym okresie programowania w PROW 2007-2013, w rezultacie w połączeniu w nim działań PROW 2004-2006 i rolniczego SPO, rozkład wsparcia między subregionami jest nieco inny (tab. 1). W wykorzystaniu środków finansowych dominuje nadal subregion I – intensywnego rolnictwa. Subregiony: II – rolniczo-rekreacyjny i III – rekreacyjno-turystyczny –były wspierane głównie działaniem „wspieranie terenów ONW” i poprzez wprowadzanie do gospodarstw programów rolnośrodowiskowych. Zdecydowały o tym duże zasięgi terytorialne ONW w tych subregionach oraz arealy trwałych użytków zielonych objętych pakietami rolnośrodowiskowymi. Instrumenty te umożliwiają zachowanie ciągłości użytkowania ziemi rolniczej w niesprzyjających warunkach klimatyczno-glebowych dla zachowania funkcji turystycznej i krajobrazowej obszarów wiejskich tych subregionów. W subregionie IV relatywnie najwięcej środków finansowych wykorzystano na program zalesień. Najmniejszy udział w wykorzystaniu działań PROW mają tereny objęte subregionem V, gdzie główną formą dofinansowania gospodarstw jest wsparcie obszarów z tytułu niekorzystnych warunków gospodarowania (ONW).

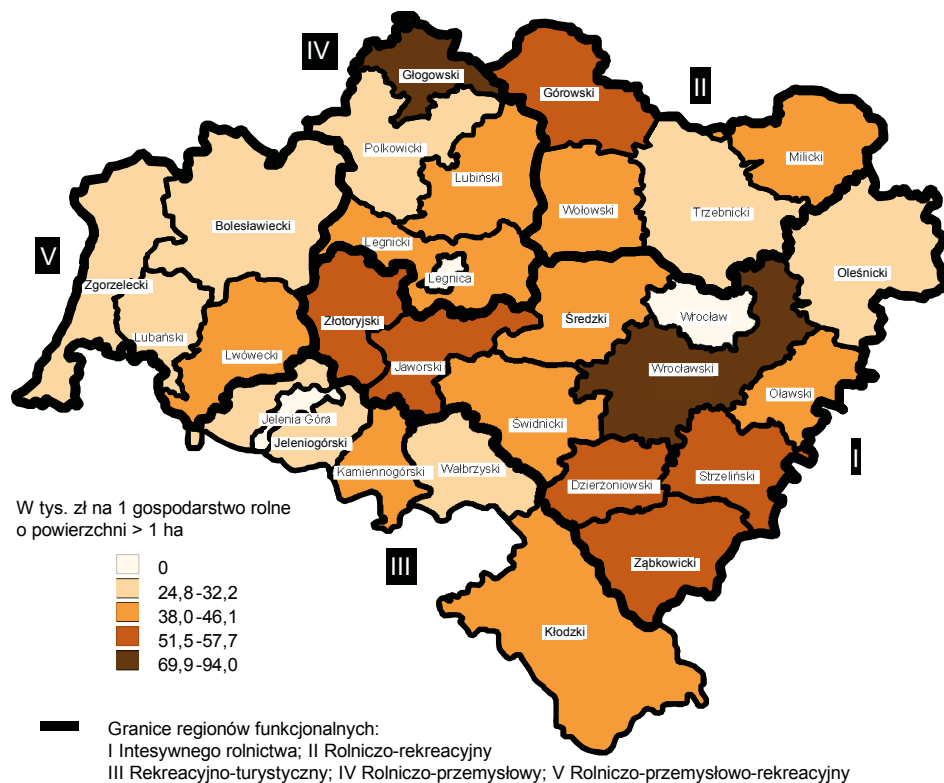
Zróżnicowanie wewnątrzregionalne zaznacza się również w wysokości skumulowanej wartości wsparcia finansowego WPR z lat 2004-2010 w przeliczeniu na 1 ha UR (rys. 1). Wartość ta kształtuje się w zależności od powiatu od 2511 do 5650 zł. Najwyższe kwoty otrzymali rolnicy i mieszkańcy powiatów: wrocławskiego i oławskiego (subregion I), nieco niższe, w granicach od 4075 do 4629 zł na 1 ha UR, wypłacono beneficjentom z powiatów: milickiego (subregion II), strzelińskiego, świdnickiego (subregion I) i jeleniogórskiego oraz kamiennogórskiego (subregion III). Zróżnicowanie omawianego dofinansowania jest znaczące, gdyż najniższe dofinansowanie na 1 ha w ramach WPR w skali województwa dolnośląskiego w granicach od 2500 do 3500 zł uzyskali rolnicy i mieszkańcy obszarów wiejskich zamieszkujący prawie połowę powiatów regionu. Poziom pomocy dla sektora rolnego i obszarów wiejskich w ramach WPR zależy także od liczby gospodarstw formalnie uprawnionych do uzyskania takiego dofinansowania.

Rys. 1. Skumulowana wartość wsparcia finansowego z lat 2004-2010 w przeliczeniu na 1 ha UR płatności kierowanych za pośrednictwem ARiMR w ramach programów: SAPARD, PROW 2004-2006, SPO 2004-2006, PROW 2007-2013 i płatności bezpośrednich według powiatów województwa dolnośląskiego
 Źródło: opracowanie własne na podstawie ARiMR-OT we Wrocławiu (30.09.2010)

Rozpatrując wielkość uzyskanego wsparcia w przeliczeniu na jedno gospodarstwo o powierzchni powyżej 1 ha UR, zauważa się również znaczne zróżnicowanie wewnątrzregionalne. Najwyższe wsparcie finansowe na jedno gospodarstwo, w wysokości powyżej 69,9 tys. zł, otrzymali rolnicy z dwóch powiatów: wrocławskiego (subregion I) i głogowskiego (subregion IV), co wynika z otrzymanej sumy wsparcia (wrocławski) i niewielkiej liczby gospodarstw (głogowski). Przeciętne dofinansowanie w największej liczbie powiatów dolnośląskich wynosiło od 38 do 46 tys. zł na gospodarstwo (rys. 2). Aż 30% powiatów uzyskało najniższy poziom dofinansowania, czyli do 32,2 tys. zł w przeliczeniu na gospodarstwo. Są to powiaty przygraniczne z subregionu V i III, a także powiaty: polkowicki (subregion IV), trzebnicki (subregion II) i oleśnicki (subregion I).

Analiza wskazuje na duże dysproporcje poziomu wsparcia rolnictwa w ramach WPR w odniesieniu do 1 ha UR i do jednego gospodarstwa. Większość środków finansowych kumuluje się w gospodarstwach powiatów subregionów rolniczych. Pozostałe subregiony są wspierane na znacznie niższym poziomie instrumentami umacniającymi

Rys. 2. Skumulowana wartość wsparcia finansowego z lat 2004-2010 w przeliczeniu na jedno gospodarstwo o powierzchni 1 ha UR płatności kierowanych za pośrednictwem ARiMR w ramach programów: SAPARD, PROW 2004-2006, SPO 2004-2006, PROW 2007-2013 i płatności bezpośrednich według powiatów województwa dolnośląskiego
 Źródło: opracowanie własne na podstawie ARiMR-OT we Wrocławiu (30.09.2010)

nierolnicze funkcje obszarów wiejskich. Na zróżnicowanie absorpcji wsparcia środków unijnych w poszczególnych regionach kraju wskazują także inni badacze [Satoła 2009, Bułkowska 2011, Kozera 2011, Pietrzykowski i Wicki 2011]. Jako czynniki warunkujące absorpcję tych środków wskazuje się na uwarunkowania niezależne od beneficjentów, czyli uwarunkowania przyrodnicze, ekonomiczne, historyczne i urbanistyczne, a także społeczne, w tym rozwój instytucjonalny regionu [Kozera 2011, s. 122]. Poziom wykorzystania środków pomocowych zależy również od indywidualnych decyzji beneficjentów, ich aktywności i umiejętności współpracy.

PODSUMOWANIE

W województwie dolnośląskim, podobnie jak w całym kraju, podstawowe znaczenie we wspieraniu dochodów rodzin rolniczych miały dopłaty bezpośrednie. Zdecydowaną

większość kwoty dopłat bezpośrednich wykorzystał subregion I o dominującej funkcji rolnej. Również wsparcie z programów: SPO Rolnictwo oraz PROW trafiło przede wszystkim na obszary wiejskie subregionu I. Istotne znaczenie we wsparciu sektora rolnego i terenów wiejskich miały w tym subregionie instrumenty o charakterze modernizacyjnym, takie jak: „inwestycje w gospodarstwach rolnych”, „modernizacje gospodarstw rolnych”, „ułatwianie startu młodym rolnikom”, „poprawa przetwórstwa i marketingu gospodarstw rolniczych” i „renty strukturalne”. Subregion II – rolniczo-rekreacyjny był wspierany głównie przez takie działania, jak: „wspieranie gospodarstw na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania ONW” i „programy rolnośrodowiskowe”. Dzięki takiemu ukierunkowaniu jest podtrzymywana funkcja rolnicza tych terenów, położonych na obszarach o wysokich walorach przyrodniczych, cennych dla rozwoju turystyki wiejskiej. Subregion III, obejmujący tereny sudeckie, dominował w wykorzystaniu środków przyznawanych na programy rolnośrodowiskowe, wspierania terenów ONW, a także w pozyskiwaniu środków finansowych na alternatywne źródła dochodu w gospodarstwie. Z tej formy wsparcia skorzystały przede wszystkim zlokalizowane tam gospodarstwa agroturystyczne, wspierając funkcję turystyczno-rekreacyjną tych terenów. W subregionie IV – rejonie oddziaływania przemysłu miedziowego – największe znaczenie miały programy zalesień. Przygraniczny subregion V – o najniższym poziomie wsparcia unijnego – uzyskał dofinansowanie przede wszystkim z tytułu zlokalizowania tam obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania w rolnictwie (ONW).

Oceniając rezultaty przeprowadzonych analiz można stwierdzić, że rozkład poziomu wsparcia instrumentami WPR w przeliczeniu na 1 ha UR i na jedno gospodarstwo obrazuje bardzo duże dysproporcje w finansowaniu sektora rolnego i obszarów wiejskich poszczególnych subregionów i powiatów. Sytuacja taka stwarza zatem konieczność łączenia finansowania obszarów wiejskich instrumentami dwóch polityk unijnych: Wspólnej Polityki Rolnej i polityki spójności, szczególnie w powiatach o najniższych poziomach wsparcia uzyskiwanego w ramach WPR. Rowiński [2009] podkreśla, że PROW 2007-2013 jest największym, ale nie jedynym programem współfinansującym projekty realizowane na obszarach wiejskich. W czterech centralnych programach operacyjnych⁷ i 16 programach regionalnych zaproponowanych w ramach polityki spójności UE przewidziano możliwość współfinansowania projektów realizowanych na obszarach wiejskich, a część jest zarezerwowana na wsparcie obszarów wiejskich. Badania Grochowskiej i Hardta [2009] wskazują, że 23% środków znajdujących się w czterech centralnych programach operacyjnych skierowano na działania, które mają bezpośredni wpływ na obszary wiejskie. W ramach 16 programów regionalnych, aż 68% środków finansowych zostało skierowanych na współfinansowanie projektów, które bezpośrednio i silnie pośrednio będą oddziaływać na obszary wiejskie [Grochowska i Hardt 2009]. Niestety województwo dolnośląskie nie należy do grupy województw o największej koncentracji środków finansowych z funduszy strukturalnych na obszarach wiejskich [Zawalińska 2011]. Samorząd regionalny analizowanego województwa w dokumentach strategicznych i programach operacyjnych tworzonych dla przyszłego okresu programowania powinien przewidzieć możliwości współfinansowania projektów dotyczących wsi dolnośląskiej z funduszy strukturalnych, aby w miarę możliwości zmniejsz-

⁷ Programy operacyjne: Infrastruktura i Środowisko, Kapitał Ludzki, Innowacyjna Gospodarka, Rozwój Polski Wschodniej

szyć dysproporcje w poziomie wsparcia unijnego i zapobiec marginalizacji obszarów wiejskich, zwłaszcza tych położonych peryferyjnie. W PRO 2014-2020 powinny być uwzględnione działania umożliwiające współfinansowanie projektów dotyczących wspierania przedsiębiorczości na obszarach wiejskich związanej z: turystyką i rekreacją, drobnym przemysłem opartym na wykorzystywaniu lokalnych surowców, na realizację „zielonych inwestycji” oraz innych przedsięwzięć dotyczących ochrony środowiska prowadzonych przede wszystkim na obszarach w wysokich walorach przyrodniczych, a także na realizację projektów transportowych ułatwiających dostępność komunikacyjną terenów peryferyjnych.

LITERATURA

- Bank Danych Lokalnych. GUS, Warszawa [dostęp: 05.2013].
- Bułkowska M., 2011. Regionalne różnicowanie wykorzystania funduszy unijnych przez gospodarstwa rolne w Polsce. *Rocz. Nauk. SERiA* 8, 3, 51-56.
- Grochowska R., Hardt L., 2009. Możliwości oddziaływania środków finansowych przeznaczonych dla Polski w ramach polityki spójności w latach 2007-2013 na rozwój regionów wiejskich. W: *Wpływ funduszy współfinansowanych ze środków UE na rozwój regionów wiejskich w Polsce. Studia i Materiały* 156, 151-248.
- Informacja na temat zrealizowanych płatności w ramach płatności bezpośrednich, działań SPO „Restrukturyzacja...”, działań programu SAPARD oraz PROW 2004-2006 i 2007-2013 w Dolnośląskim Oddziale Regionalnym ARIMR wg stanu na 30.09.2010. Wrocław.
- Kozera M., 2011. Regionalne różnicowanie wykorzystania środków pomocowych Unii Europejskiej. *Rocz. Nauk Roln. Ser. G*, 3, 98, 118-125.
- Krasowicz S. 2009. Regionalne różnicowanie polskiego rolnictwa a możliwości wdrażania polityki wspólnotowych. *Zesz. Nauk. SGGW. Polityki Europejskie. Finanse i Marketing* 50, 1, 21-31.
- Kutkowska B., 2009 a. Regionalne wykorzystanie instrumentów wsparcia rolnictwa i obszarów wiejskich z uwzględnieniem ich równoważonego rozwoju. *Zesz. Nauk. SGGW. Polityki Europejskie, Finanse i Marketing* 50, 1, 33-45.
- Kutkowska B., 2009 b. Wspieranie dochodów rolniczych przez dopłaty bezpośrednie w gospodarstwach Dolnego Śląska. *J. Agribus. Rural Dev.* 12, 2, 101-109.
- Nurzyńska I., 2012. Syntetyczny obraz krajowej i unijnej polityki wobec obszarów wiejskich. W: *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*. Red. J. Wilkin, J. Nurzyńska. Wyd. Nauk. SCHOLAR, 175-189.
- Pietrzykowski R., Wicki L., 2011. Regionalne różnicowanie wykorzystania środków z programów Wspólnej Polityki Rolnej na modernizację rolnictwa. *Rocz. Nauk Roln. Ser. G*, 4, 7-22.
- Poczta W., 2010. Przemiany w rolnictwie. W: *Polska Wieś 2010. Raport o stanie wsi*. Red. J. Wilkin, J. Nurzyńska. Wyd. Nauk. SCHOLAR, Warszawa, 9-43.
- Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004-2006. 2005. MRiRW, Warszawa.
- Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013. 2007. MRiRW, Warszawa.
- Raport z wyników woj. dolnośląskiego. 2012. Powszechny Spis Rolny 2010. US, Wrocław.
- Rowiński J., 2009. Program rozwoju obszarów wiejskich 2007-2013 („PROW 2007-2013”). *Zesz. Nauk. SGGW. Polityki Europejskie, Finanse i Marketing* 50, 1, 57-72.
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005 z dnia 20 września 2005 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW). 2005. *Dz.U. L* 277 z 21.10.2005.

- Satola Ł. 2009. Przestrzenne zróżnicowanie absorpcji funduszy strukturalnych przeznaczonych na rozwój pozarolniczej działalności na obszarach wiejskich. *Zesz. Nauk. SGGW, Probl. Roln. Świat.* 7(22), 133-142.
- Sektorowy Program Operacyjny „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich 2004-2006”. 2004. MRiRW, Warszawa.
- Studia nad rozwojem Dolnego Śląska 5. 2001. Urząd Marszałkowski Województwa Dolnośląskiego, Wrocław.
- Wigier M., 2013. Model rozwoju rolnictwa polskiego w świetle efektów realizacji WPR. *Zagad. Ekon. Roln.* 1, 22-41.
- Wstępna analiza realizacji Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004-2006. 2009. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Warszawa, www.minrol.gov.pl.
- Zawalińska K., 2011. Wpływ WPR na rozwój gospodarczy regionów Polski. W: *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*. Red. I. Nurzyńska, M. Drygas. Wyd. IRWiR PAN, Warszawa, 15-38.